

РЕЦЕНЗИЯ

по процедура за провеждане на конкурс за доцент в Научна област **2. Хуманитарни науки**, Професионално направление **2.2. История и археология** (Археология – Тракийска археология), обявен от Софийски университет „Св. Климент Охридски“ за нуждите на Историческия факултет, публикуван в ДВ бр. 55 от 28 юни 2024 г.

Рецензент:

проф. д-р Петър Неделчев Делев, Софийски университет „Св. Климент Охридски“ (пенсионер), член на научното жури съгласно заповед на Ректора на СУ „Св. Климент Охридски“ № РД-38-407 от 14 юли 2024 г.

В обявения двумесечен срок на конкурса документи е подал и е допуснат до участие един единствен кандидат – **гл. ас. д-р Никола Петров Теодосиев**. Роден през 1964 г., кандидатът е завършил висшето си образование във Великотърновския университет „Св. Св. Кирил и Методий“ през 1991 г. (специалност история, специализация по археология), а от 1992 до 1995 г. е бил редовен докторант в Катедрата по археология на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. През 1998 г. защитава успешно докторска дисертация на тема „Северозападна Тракия през V – I в. пр. Хр.“, публикувана на английски език през 2000 г. (N. Theodossiev. *North-Western Thrace from the Fifth to First Centuries BC*. British Archaeological Reports, International Series 859. Oxford, Archaeopress, 2000). От 1995 г. и досега работи като щатен преподавател (1995 – 1998 г. асистент, 1998 г. и до днес главен асистент) в Катедра Археология, Исторически факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Съгласно приведените в документацията данни за публикации, цитирания, участие в научни мероприятия и в научни проекти кандидатът отговаря на минималните национални изисквания по чл. 2б, ал. 2 и 3 от ЗРАСРБ и чл. 1а, ал. 1 и приложението към него (Област 2. Хуманитарни науки. Таблица 1) от Правилника за прилагането му за заемане на академичната длъжност „доцент“.

Като хабилитационен труд кандидатът е представил в настоящия конкурс монографията „Куполните гробници в древна Тракия“, публикувана в Университетското издателство „Св. Климент Охридски“ през 2024 г. (ISBN 978-954-07-5990-6). Книгата съдържа 182 страници текст и илюстрации; текстовата част има обем от 367499 знака (с интервалите), което отговаря на 204 страници с по 1800 знака на страница и покрива напълно изискването на § 1, т. 10 от допълнителните разоиредби на ЗРАСРБ за монографичен труд (минимум 100 стандартни страници). Съдържанието на книгата включва кратък увод, три

глави (съответно 12, 7 и 16 страници или общо 35 страници), лаконично заключение, аналитичен каталог на избрани гробници (101 страници с 15 каталожни номера), списък на невключени в каталога гробници (6 страници, 25 списъчни номера), списък на използваната литература (24 страници с 460 заглавия, от които около 70% са на латиница, останалите на кирилица) и кратко резюме на английски език (две страници).

Заглавието съдържа две формулировки, които повдигат проблеми, останали незасегнати в книгата на Никола Теодосиев. Първата е „куполни гробници“, както отдавна е прието да се наричат една група представителни подмогилни каменни гробни съоръжения, включващи помещения (едно или повече) с кръгъл план и покритие с формата на кошеровиден купол, изградено в техниката на т. нар. „фалшив свод“ („фалшив купол“). Терминът е условен, доколкото (с малко изключения) наред с въпросните куполни камери повечето от тези гробници съдържат и други помещения с различен план, форма и структура на покритието. Както стана ясно в последните десетилетия, има и примери на гробници, при които куполното помещение не е играло ролята на основна гробна камера (в увода Теодосиев ги определя като „хибриден тип“, но всъщност хибридни са всички гробници, включващи в структурата си помещения с различни планове и покрития). Не съм изобщо против използването на добилата гражданственост формула „куполни гробници“ (замяната ѝ с по-прецизно определение, например „каменни гробници, включващи в структурата си покрити с фалшив купол кръгли камери“, би я направила прекалено многословна), но в посветено специално на тази група паметници мащабно изследване тази условност заслужаваше да бъде ясно отбелязана и разяснена. Втората част на заглавието определя географския обхват на изследването – „древна Тракия“, в който авторът очевидно включва само европейските територии, населени в древността с преобладаващо тракийско население. Така на стр. 20 гробницата при Кутлуджа във Витиния е разглеждана като *паралел* на тракийските куполни гробници и „отлично свидетелство за културните контакти и взаимодействия между древните траки и витини“; доколкото витинците също са тракийци, гробниците във Витиния (включително куполната гробница при Кутлуджа) биха могли да се разглеждат по-скоро като *регионална група тракийски гробници* в Северозападна Анатолия. Впрочем, и тук подходът на автора е допустим, но заслужаваше да бъде специално уговорен в увода или другаде в текста на книгата.

Както стана ясно от краткото разглеждане на съдържанието по-горе, хабилитационният труд на Никола Теодосиев включва две неравни по обем части: първата и по-кратка може условно да бъде наречена „синтетична“, доколкото разглежда някои общи проблеми на разглежданите паметници (произход, типология, хронология, разпространение,

политически, социален и религиозен контекст), втората и по-обемна съответно „аналитична“, доколкото представя конкретни паметници от групата с подробен анализ на техните специфични особености. Не съм убеден, че подреждането на двете части по този начин е било най-доброто възможно; струва ми се, че би било по-логично представянето на отделни паметници да предшества общото разглеждане на проблемите на цялата група.

Първата част включва съществени приноси към проблематиката на разглежданите паметници в сравнение с предхождащата литература, която авторът добре познава и представя, преди да предложи собствените си анализи, заключения и хипотези. Първата от трите глави, на които тази част е разделена, е посветена на произхода на куполните гробници в Тракия (стр. 11-22). Изложението тук повтаря в общи линии съдържанието на една важна предшестваща статия на Теодосиев, публикувана преди почти 15 години ('The beehive tombs in Thrace and their connection with funerary monuments in Thessaly, Macedonia and other parts of the ancient world', *Ancient Macedonia* 7, 2007, 423-444). В тази глава доста подробно са разгледани смятаните за наследници на микенските куполни гробници от II хил. пр. Хр. по-късни подобни паметници в Тесалия и Македония, както и в Кария и другаде в Мала Азия (стр. 14-21). На стр. 22 Теодосиев споменава и етруските куполни гробници от архаичната епоха, но отхвърля възможността да съществува някаква пряка връзка между тях и тракийските паметници. В светлината на допусканото етруско присъствие на остров Лемнос през архаичната епоха това впрочем не изглежда толкова невъзможно, особено при наличието на три ранни (макар и зле запазени) паметника от южното крайбрежие на Тракия (в некропола на Месамбрия/Зоне) от същото време, които самият Теодосиев подробно разглежда в статията си от 2007 г. (но неясно защо пренебрегва в рецензираната книга); най-добре запазената от трите кръгли структури е имала приемана за сигурна погребална функция и се датира (с намерени бронзови фибули) към VIII-VII в. пр. Хр., тоест изглежда още преди възникването на гръцкото поселение, което се поставя едва в VI в. Авторът така и не стига в тази глава до убедително решение на проблема за произхода на куполните гробници в Тракия, макар и да предлага собствени идеи в допълнение към съществуващите мнения по въпроса, заявявайки в заключение (стр. 22), че той „представлява комплексен и многостранен процес“, в който според него водещ фактор е била „гръцката гробнична архитектура от късноеладската епоха насетне“. Представеното (на стр. 13) като възможно обяснение за възникването на модата на куполните гробни камери в Тракия предположение, че около средата на I хил. пр. Хр. и по-късно някои

тракийци, „които са живели или са пътували в Елада, включително наемници, роби и нашественици, биха могли да са виждали и посещавали някои монументални микенски куполни гробници, които все още са били известни и достъпни по това време“, изглежда нереалистично; не е достатъчно убедително и алтернативното допускане (пак там), че познания и представи за микенските куполни гробници може да са били предадени на местните тракийци от живеещи в Тракия елини. Много по-вероятна изглежда (по мое мнение) бегло споменатата в книгата (виж стр. 21) възможност в Тракия (както и на други места) да са работили активно гръцки архитекти и строители, създавайки практически модели, евентуално възприети впоследствие и от местни майстори. Тази идея впрочем много по-лесно обяснява и присъствието в тракийските къснокласически и ранноелинистически гробници на ред други архитектурни и декоративни елементи, възхождащи не към микенската или субмикенска традиция, а към съвременното гръцко строително изкуство през тази епоха.

Втората глава (стр. 23-30) е посветена на проблемите на типологията, хронологията и разпространението на куполните гробници в Тракия. Със своя ограничен обем (непълни 7 страници) тази глава по-скоро само маркира, отколкото да анализира подробно и задълбочено разглежданите разнообразни проблеми, прехвърляйки читателя към предходни публикации на други автори. По отношение на типологията е представен един списък на типове (еднокамерни и многокамерни) и варианти с оглед основно на плановата структура на гробниците и с посочване на конкретните примери за всеки вариант в каталога и списъка на невключените в него паметници (стр. 23-24). Извън основната типология, базирана на плановата схема на гробниците, накратко са коментирани и други техни конструктивни особености и строителни техники. Тъй като използваните в класификацията термини не са специално уговорени, остава неясно например защо предшестващите кръглата камера на гробницата Шушманец помещения са определени като „отворена предгробна камера и преддверие“ вместо срещаното в други публикации „преддверие и дромос“ (стр. 24). Не звучи ясно и убедително и описанието на куполното помещение на Казанлъшката гробница като „комбинация от кошеровидна и камбановидна секция“ (стр. 25). Не е коментирано (като специфичен в типологическо отношение конструктивен елемент) наличието на носещи колони и в куполното помещение, и в покритото с полуцилиндричен свод преддверие на гробницата Шушманец край Шипка, а засвидетелстваните върху вътрешните стени на някои куполни гробни камери псевдоструктурни декоративни елементи като полуколони, антаблеман и други изобщо не са разгледани систематично нито тук, нито другаде в книгата. В края на

този раздел закономерно е формулиран изводът за еkleктиката на паметниците и склонността на техните архитекти и строители да проявяват креативност и да боравят свободно в комбинирането на различни елементи и конструкции (стр. 26).

Проблемите на хронологията на куполните гробници са разгледани сумарно на стр. 27-28, с препратка към все още неотпечатан труд, в който Никола Теодосиев е съавтор. Изложението се придържа към наложените напоследък обективни дати, поставящи основния период на изграждането им в последните десетилетия на IV и първите – на III в. пр. Хр. Споменати са и редките паметници от по-късно време; не са коментирани специално предложените неоснователно в първичните публикации и все още срещани се на много места по-високи дати за много куполни гробници.

Също толкова общо са разгледани и проблемите на разпространението на куполните гробници (стр. 28-29); с изключение на Казанлъшкото поле дори не са изрично посочени останалите конкретни райони със струпване на подобни паметници или обособените единични гробници (Белово, Гагово), като е подчертано само по-голямото им количество на юг от Стара планина в сравнение със земите на гетите на североизток. Не е коментирана тук и гробницата от Кутлуджа, добавяща земите на тракийците в Мала Азия към зоната на разпространение на тракийските куполни гробници. Спорно изглежда твърдението на автора (на стр. 29), че преобладаващото разпространение на куполни гробници на юг от Хемус се дължи на по-силната елинизация на Южна Тракия в сравнение със земите на гетите и другите севернотракийски племена.

Третата глава, посветена на политическия, социален и религиозен контекст на куполните гробници в Тракия, е по-обемна (стр. 31-46). Монументалните подмогилни гробници в Тракия с основание се свързват от автора с висшата тракийска аристокрация, включително (но не само) царете и членовете на техните семейства. Определянето на тракийската аристокрация като „племенна“ обаче изглежда анахронично за разглеждания период, поне по отношение на централните райони на бившето Одриско царство. На стр. 32 срещаме спорно твърдение за обхвата на македонските завоевания в Тракия; последователното завладяване на райони в южна Тракия продължава почти през цялото управление на Филип II, като 342 г. пр. Хр. бележи само началото на продължилата три години най-голяма негова кампания там, но нито Филиповите завоевания, нито походът на Александър III до река Дунав не довеждат до завладяването на „почти цяла Тракия“, а и Лизимах по-късно не е владял „по-голямата част“ от страната. В книгата не е обсъдена възможността изявата на една разполагаща с внушителни финансови ресурси и числено значима социална прослойка в Тракия именно в сравнително краткия период на най-

активното строителство на монументални гробници (в края на IV и началото на III в. пр. Хр.) да се дължи поне отчасти и на завърнали се у дома тракийски войници от армията на Александър III или наемници при някои от наследниците му, спечелили богатство с военната си служба извън Тракия.

Най-съществено място в тази глава е отделено на религиозния контекст на монументалните гробници в Тракия (стр. 35-46). Проследени са писмени сведения за погребалните обичаи на древните тракийци и за техните религиозни вярвания, свързани със смъртта, отвъдния живот и особено – с хероизацията на знатните покойници, като свидетелства за която са привлечени и иконографски свидетелства от живописната украса на Свещарската и Казанлъшката гробници. Примерите с хероизацията на Брасидас в Амфиполис (стр. 39) и на Еуфенес, син на Ексекестос, във Филипи (стр. 43) не са особено подходящи, доколкото и в двата случая хероизираните не са тракийци, а хероическият култ е засвидетелстван в гръко-македонска градска среда (Еуфенес впрочем, подобно на Брасидас, е исторически персонаж, виж Diod. 37.5a). Разгледана е също така религиозната и политическа символика на полагаането на коне и колесници в тракийските гробници (стр. 43-45), златните погребални венци (стр. 46), както и свидетелствата за съпровождащите или следващи погребенията ритуали като жертвоприношения, угощения или вкопаването на обредни ями в могилените насипи (стр. 45-46). Неотбелязана тук е останала възможността да се търсят следи от тракийската хероизация и погребенията в подмогиленни гробници в българския фолклор и в частност – в образа на змея.

Тази част на книгата приключва с минимално по обем заключение (стр. 47, 16 реда текст), в което се коментира най-общо значението на куполните гробници в Тракия, съществуването на дискуссионни аспекти в тяхното проучване и очакването бъдещи археологически открития да допринесат за изясняването им.

Втората част на книгата включва преглед на конкретните гробници, обект на които е монографичното изследване. Авторът е включил в изследването 40 гробници, заявявайки (още в увода), че това са всички известни на територията на древна Тракия куполни гробници. Могат да бъдат отбелязани някои пропуски, които биха увеличили малко тази бройка. В тази рецензия вече беше спомената куполната гробница от Кутлуджа във Витиния, очевидно свързана с тракийското население на тази малоазийска област през ранната елинистическа епоха, която е спомената само като външен паралел, вероятно в резултат от ограничаването на географския обхват на наименованието „Тракия“ само до европейските територии, населени с тракийци, което обаче не е изрично уговорено от

автора. Липсват, както също вече беше отбелязано по-горе, и трите кръгли архаични структури от некропола на Месамбрия/Зоне, които могат поне предположително да се интерпретират като ранни куполни гробници. Към трите включени в книгата куполни гробници от земите на гетите (двете при Янково и тази при Гагово) вероятно би трябвало да се добавят още четири, макар и лошо запазени: три на нос Калиакра и една западно от нос Чиракман край Каварна, публикувани от Г. Китов (*Terra Antiqua Balcanica* 4, 1990, 116-121); последната, в могила № 12 между нос Чиракман и с. Божурец, е спомената и от самия Теодосиев в една предходна негова публикация (*Helis* 3/1, 1994, стр. 111). Липсва също куполната постройка от елинистическата епоха от Одесос, определяна несигурно като гробница или храм (Т. Stoyanov, D. Stoyanova. *Arch. Bulg.* 1/3, 1997, 22-33). Липсва, накрая, и монументалната Поморийска гробница, която също е с кръгъл план, макар и с друга (тороидна) архитектурна форма на покритието на гробната камера; като архитектурна идея тя може да се свърже еволюционно с куполните гробници с централна колона, представени в Тракия с гробницата в могилата Шушманец край Шипка.

Включените в изследването тракийски куполни гробници са представени в тази втора част на хабилитационния труд на Никола Теодосиев по два коренно различни начина: петнадесет са разгледани подробно и обстоятелствено в обемистия раздел, озаглавен „Аналитичен каталог на избрани куполни гробници“ (стр. 49-150), като на някои от тях са отделени по над десет страници текст; останалите двадесет и пет фигурират само в „Списък на невключени в каталога куполни гробници (стр. 151-156), където за всяка от тях са посочени единствено местоположението (името на днешното най-близко селище плюс наименование или номер на могилата), предполагаема датировка и препратки към съществуващи публикации. Принципът, определящ поставянето на гробниците в едната или другата група, е обяснен в увода по следния начин: в аналитичния каталог са включени „гробници, които са по-малко известни ... или досега не са били подробно анализирани и публикувани, или за които до момента липсват по-пълни данни“. От представените подробно в аналитичния каталог 15 гробници шест са първоначално открити и проучени преди средата на 20 в. (№ 2, 4, 5, 6, 7 и 14), пет са проучени през втората половина на XX в. (№ 1, 3, 11, 12, 13), останалите четири – през първите две десетилетия на XXI в. (№ 8, 9, 10, 15). От гледна точка на географското им разположение две от гробниците попадат в района на Подбалканските полета (№ 8 и 9), три – в южните подножия на Средна гора (№ 6, 14 и 15), две в Горнотракийската низина (№ 2 и 11), три в Северните Родопи (№ 10, 12 и 13), една в Централните Родопи (№ 7), две в Източните Родопи (№ 3 и 4) и още две – в Европейска Турция (№ 1 и 5). Всички

тези паметници са интересни, и авторът, който е посетил лично повечето от тях (и е ръковолил проучването на една от тях, № 13, в рамките на водена от Георги Китов археологическа експедиция), е допринесъл много за изясняване на техните конкретни археологически параметри. В този раздел обаче не са попаднали повечето от най-важните със своите размери, архитектура, композиционни и конструктивни решения, монументална художествена и пластична украса, гробни находки и други съществени елементи гробници в Тракия; сред тях са Казанлъшката и Александровската гробници, тези в могилите Оструша, Голяма Косматка, Голяма Арсеналка, Шушманец и Грифоните край Шипка, Мал тепе край Мезек, Четиньова могила край Старосел, Жаба могила край Стрелча или единствената гробница с две куполни камери край Гагово, Поповско. Тези знакови паметници на практика изобщо не са разгледани систематично и подробно в книгата на Теодосиев и не са онагледени с подобаващи графични илюстрации или снимков материал, макар и да се споменават по един или друг повод на не едно място в нейната синтетична първа част. Ако книгата беше озаглавена „Приноси към проучването на куполните гробници в Тракия“ или нещо подобно, тази аномалия би могла да се обясни с желанието на автора да наблегне на приноси в научно отношение сюжети; в съчинение, претендиращо (със заглавието си) за обобщаващо изследване на тази категория паметници, отказът от разглеждане на най-важните от тях не изглежда добро решение.

Приложеният библиографски списък обхваща 24 страници (157-180) и съдържа 460 заглавия, по-голямата част от които (324, или 70 %) са на латиница, останалите 136 на кирилица. Добавено е и кратко резюме на английски език (стр. 181-182).

Като цяло монографията на Никола Теодосиев оставя донякъде противоречиви впечатления. Въпреки отбелязаните по-горе проблеми мога да отбележа в заключение, че тя съдържа неоспорими научни приноси на автора, написана е в добър научен стил, допринася за изясняване на основните параметри на разглежданата категория археологически паметници и има достатъчни позитивни качества, за да мога без угризения да я приема за отговаряща на изискванията за хабилитационен труд.

Наред с разглежданата дотук монография и публикуваната през 2000 г. в Оксфорд на английски език докторска дисертация, посветена на Североизточна Тракия през втората половина на I хил. пр. Хр., Никола Теодосиев участва в настоящия конкурс с още седем публикации, посочени в приложен списък и приведени текстуално в представената документация. Под № 3 и 4 в този списък стоят двете публикувани отделно (през 1988 и 2000

г.) в *Oxford Journal of Archaeology* части на една важна (и често цитирана) студия, посветена на некрополите със златни маски от VI – V в. пр. Хр. в централната част на Балканския полуостров (Требенище, Синдос и др.). Под № 5 в списъка фигурира друга отпечатана в престижно английско издание (*The Antiquaries Journal*) статия, разглеждаща два сребърни съда с изображения от Дионисовия кръг – сребърната каничка-ритон от Боровското съкровище и сребърен скифос тип Боскореале от богато могилно погребение край Стара Загора. Номер 6 в списъка заема една голяма обзорна студия на английски език (60 стр.), съдържаща преглед на историята и културата на древна Тракия през I хил. пр. Хр., отпечатана през 2011 г. в посветения на проф. Ян Боузек първи том от поредицата *Colloquia Antiqua*. В нея са разгледани проблеми като териториален обхват и хронология, литературни и епиграфски извори, племената и политическата история, социалната структура и религията, икономическите връзки и търговията, културните и етнически взаимодействия, поселищната структура и урбанизацията, светилищата и култовите места, погребалните обичаи и монументалните гробници, торевтката и съкровищата, монетосеченето. Следващият № 7 добавя една по-кратка статия, публикувана през 1997 г. в *Indogermanische Forschungen* и представяща ново четене и датиране на един важен и спорен епиграфски паметник – надпис със старогръцки букви, намерен край Кьолмен в Североизточна България. Останалите две публикации (№ 8 и 9) са също кратки текстове, посветени на общи проблеми на изучаването на миналото на древна Тракия; вторият от тях е поместен като встъпление в публикувания през 2015 г. *Companion to Ancient Thrace* на издателството Wiley-Blackwell.

Изброените публикации представляват качествени и приноси научни трудове, представящи автора си в много добра светлина. Трябва да бъде отбелязано също, че те са подбрани измежду значителния общ брой публикации на Никола Теодосиев според приложения пълен списък на научните му трудове; над 50 от тях са публикувани след защитата на докторската му дисертация през 1998 г. Сред тях има още немалко впечатляващи научни постижения, включително в няколко публикации, пряко свързани с темата на хабилицационния му труд.

В заключение, на базата на направените констатации мога убедено да заявя, че подкрепям кандидатурата на гл. ас. д-р Никола Теодосиев и гласувам за избирането му на академичната длъжност „доцент“.

София, 17 ноември 2024 г.

Рецензент:

(проф. Петър Делев)